

PREDIKÁTUMOK ÉS SZABAD HATÁROZÓK

Gábor Kata – Héja Enikő

„A szintaktikai funkciókat a hagyományos nyelvtanok mondatrészviszonyainál (hely, idő, ok, célhatározó) kevésbé tartalmas fogalmaknak tekintjük, azaz megkülönböztetésükben nem használjuk fel a mondatrész meghatározások olyan elemeit, amelyek nem a szintaktikai tulajdonságra, hanem a jelölt dolognak a valóságban betöltött szerepére hivatkoznak.”

(Kömlösy 1992 : 363–364)

1. Bevezetés

Cikkünkben a vonzatok és a szabad határozók egy újfajta megközelítésére teszünk javaslatot. Első lépésben megmutatjuk, hogy a vonzatok korábbi meghatározásai előfeltételezik a szabad határozók kimerítő leírását. Ez azonban nem lehetséges a szabad határozók definíciója nélkül. Ezért kérdésként merül fel, hogy hogyan definiáljuk a szabad határozókat. Jelen írásban mellett érvelünk, hogy szemantikai síkon a szabad határozók legfőbb jellemzője a *kompozicionalitás*, ami azt jelenti, hogy a szabad határozói főnévi csoport esetragjának és a mondatban szereplő predikátumnak a jelentése együtt felel a szerkezet jelentéséért. Természetesen magyarázatra szorul, hogy miért emelhető ki a kompozicionalitás mint a szabad határozók egyedüli ismérve. Ennek kapcsán kitérünk arra, hogy a szabad határozók hagyományos kritériumai, mint például az, hogy ezek az összetevők referálnak az ige által je-

lölt esemény „külső koordinátáira”, valamint az, hogy a szabad határozók —szemben a vonzatokkal— nem kötődnek egy lexikai tételhez, miért problémásak. Azt állítjuk, hogy szabad határozónak tekinthető minden olyan főnévi csoport, ahol a főnévi csoport fején megjelenő esetrag rendelkezik jelentéssel. Ezzel szemben azok a konstituensek vonzatok, amelyek esetragjának a szerkezetben nem tulajdonítható jelentés. Akkor mondjuk, hogy egy esetrag rendelkezik jelentéssel, ha egy az adott esetraggal rendelkező főnév egy predikátumosztály bármelyik elemével ugyanolyan szemantikai viszonyban van. A predikátumosztály fogalmát megközelítőleg Levin (1993) értelmében használjuk, aki az angol predikátumosztályokat vonzatkeret-alternációk alapján definiálta. Mivel a magyarban nem adható pontos definíció a vonzatokra, a predikátumosztályok létrehozásakor mi a szabad határozók viselkedését is figyelembe vettük. Ilyen értelemben tehát egyfelől kibővítjük a szabad határozók körét, hiszen a kompozicionalitás kritériuma alapján sok, más kritériumok szerint vonzatnak tekintett összetevő is szabad határozónak fog minősülni, másfelől viszont — a mottóban idézettekkel szemben — nem gondoljuk azt, hogy minden szintaktikai funkció pusztán formai alapon definiálható lenne, vagyis azt állítjuk, hogy a szintaktikai funkcióknak egy része szemantikai információn alapul, azaz meghatározásuk hivatkozni fog a jelölt dolognak a valóságban betöltött szerepére.

A cikk következő részében röviden ismertetjük Komlósy (1992) nézeteit a vonzatokról és a szabad határozókról (2.). Ezek után az általa bevezetett vonzateszteket és néhány, a tesztekhez kapcsolódó problémát tárgyalunk (3.). A 4. fejezetben Levin predikátumosztályokra vonatkozó nézeteit vázoljuk, majd kritizáljuk a vonzatok lehetséges tematikus szerepeik alapján történő osztályozását (5.). Végül saját megközelítésünket ismertetjük (6.).

2. Komlósy a vonzatokról és a szabad határozókról

Komlósy (1992) szerint a régensekhez olyan lexikai tételek tartoznak, amelyek kitöltetlen üres helyekkel —argumentumhelyekkel— rendelkeznek. Az argumentumhelyek a régens által kifejezett esemény szereplőire referáló frázisokkal töltődnek fel, amelyek a létrejövő mondatokban vonzatokként realizálódnak. Az argumentumok konkrét megvalósulásáért a régens által az egyes argumentumokhoz rendelt tematikus szerepek felelősek. Ebből következik tehát, hogy — a magyarban legalábbis — minden vonzatnak lesz the-

matikus szerepe. Az argumentum–nem argumentum különbség szemantikailag azt jelenti, hogy amíg a vonzatok az esemény belső szereplőire referálnak, addig a szabad határozók az események külső koordinátáit adják meg (pl. az esemény helye, ideje stb.). Mindazonáltal Komlósy hangsúlyozza, hogy az ige argumentumszerkezetének realizációját — a szintaktikai funkciókat — tisztán szintaktikai fogalmaknak kell tekinteni, vagyis a vonzatokat disztribúciós formai kritériumok alapján kell elkülöníteni a szabad határozóktól.

Komlósy szerint a magyarra csak abban az esetben lenne adható teljes körű vonzatdefiníció, ha ismernénk a teljes nyelvtant. A grammatikai ismeretek jelenlegi állapotában a legtöbb, amit tehetünk, hogy felsorolunk néhány olyan kritériumot, amelyek alapján legalább egyes esetekben eldönthetjük a szóban forgó kifejezésről, hogy az vonzat-e vagy szabadhatározó.

3. A vonzatesztek és a bennük foglalt előfeltevések

Az alábbiakban azokat a tesztek tekintjük át, amelyek kielégítése esetén Komlósy szerint a szóban forgó konstituens biztosan vonzat:

(1) **KÖTELEZŐSÉG** — az első vonzatpróba:

Ha a mondat szerkezet valamely szintjén bővítménynek minősülő egység a mondatból nem hagyható el (ebbe beleértjük azt is, hogy elhagyása elliptikus vagy jelentésében idegen eredményt ad), akkor az vonzat.¹

Ez a kritérium a nyelvek egy részében általánosan elfogadott és használható vonzatpróba.² A magyarban azonban a vonzatok jelentős része akkor is elhagyható, amikor az ellipsisre vonatkozó követelmények³ nem teljesülnek. Erre példa az *eszik, megy, épít, magyaráz, megbocsát* igék tárgyatlan használata, mely tetszőleges szövegkontextusban, ellipszist engedélyező előzmény nélkül is lehetséges, és jelentésük nem tér el jobban a tárgyas változat jelentésétől, mint amekkora különbséget két különböző jelentésű főnévi tárgy mellett

¹ Komlósy (1992 : 316).

² Radford (1988).

³ Kálmán (2001 : 10. fejezet).

adnak. Bár erről felmérés még nem készült, rendkívül szűknek tűnik az igének az a köre, melyek csak egy bizonyos bővítménnyel együtt szerepelhetnek nem elliptikus mondatokban. (mint pl. *bánik vmivel*), ezért nem támaszkodunk erre a tesztre a vonzatok és a szabad határozók elkülönítésénél.

Egy másik probléma, amit ez a próba felvet, hogy milyen tematikus szereppel rendelkeznek az olyan összetevők, amelyek nem főnévi csoportok, de kötelezően megjelennek a régens mellett. Például nem egyértelmű, milyen tematikus szerepe van a *toleránsan* konstituensnek az alábbi példában:

(2) János toleránsan bánik a gyengébb képességűekkel.

Mint említettük, a vonzatpróbák közös előfeltevése, hogy mivel pusztán szintaktikai alapon kívánják meghatározni, hogy mi számít vonzatnak, szemantikai információra egyáltalán nem hivatkoznak. Mindazonáltal, mivel Komlósy a vonzatokat úgy fogja fel, mint a régens argumentumainak realizációját, szemantikai különbséget is tételez a vonzatok és a szabad határozók között. Ez a szemantikai különbség az argumentum-nem argumentum különbségből következik, vagyis nem más, mint az esemény résztvevői és az esemény külső koordinátái közötti különbség. Az alábbiakban következő két vonzatpróba közös előfeltevése, hogy a vonzatok és szabad határozók közötti szemantikai különbség is kimutatható formai-disztribúciós alapon. Azaz Komlósy feltételezi, hogy mivel a szabad határozók az események külső koordinátáira referálnak, mondatokat vesznek fel argumentumként és szemantikailag különböző típusú szabad határozók különböző típusú proposíciókat — tényállásokat — kifejező mondatokat módosítanak. Ezzel szemben a vonzatok — a régensek argumentumaiként — a régens által leírt tényállás típusát módosítják. Tehát, ha egy összetevő módosítja egy szituáció típusát, akkor az biztosan vonzat. Az, hogy két tényállás más-más típusba tartozik, a predikátumok disztribúcióján látszik: a különböző tényállásokat leíró mondatok más típusú szabad határozókkal módosíthatóak.⁴

A második és harmadik vonzatpróba vonatkozásában az alábbi két problémát tárgyaljuk részletesen:

⁴ Tényállástípusok alatt Komlósy szemantikailag eltérő tulajdonságú tényállásokat ért. Mivel a szabad határozók disztribúciójával tesztelhető, hogy két tényállás ugyanabba a típusba tartozik-e, a szabad határozók jelentései Komlósynál tényállásokat leíró proposíciókat módosítanak.

- (i) Nem állja meg a helyét az az előfeltevés, mely szerint a vonzatokkal szemben, amelyek a régens által jelölt tényállás típusát módosítják, a szabad határozók a mondat egészét felvéve argumentumul, kizárólag kívülről módosíthatják annak jelentését, vagyis nem változtatnak a mondat által jelölt szituáció típusán. Ha találunk olyan bővítménytípust, amely módosít a szituáció típusán, és mégsem tekinthetjük vonzatnak, akkor alátámasztottuk azt az álláspontot, hogy a vonzatok és a szabad határozók közötti éles szemantikai dichotómia (külső–belső koordináták) nem megalapozott.
- (ii) A szemantikailag azonos típusú szabad határozók disztribúcióján alapuló *azonos típusú tényállás* fogalom csak akkor lenne egyértelmű, ha rendelkeznének a szabad határozók definíciójával és kimerítő leírásával. Így tehát már a vonzatpróbák is előfeltételezik a szabad határozók leírását.

Az alábbiakban ismertetjük a Komlósy által használt 2. és 3. vonzatpróbát:

- (3) TÍPUSVÁLTOZTATÓ FAKULTATÍV VONZATOK
— a második vonzatpróba:

A szabad határozók azon tulajdonságára támaszkodva, hogy megjelenésük függ a mondatban ábrázolt szituáció típusától, bizonyos esetekben meg tudjuk különböztetni a fakultatív vonzatokat és a szabad határozókat egymástól. Erre olyankor van lehetőség, amikor a fakultatív vonzattal kiegészített régens más tényállásra vonatkozik, mint a fakultatív vonzat nélküli, mert más szabad határozóval egészíthető ki.

Vagyis, „ha a kérdéses bővítmény (pl. *öt kilót*) kitétele lehetővé teszi egy újabb szabadon elhagyható bővítmény (*egy hét alatt*) megjelenését (és ez azzal jár, hogy az így kapott mondatból az előbbi bővítmény már nem hagyható el), akkor a kérdéses bővítmény (*öt kilót*) a régens fakultatív vonzatának tekintendő”.⁵

Ezt illusztrálják az alábbi mondatok:

- (4) a. Mari hízott egy hétig.
b. Mari öt kilót hízott egy hét alatt.
c. *Mari hízott egy hét alatt.

⁵ Komlósy (1992 : 318).

Mint az alábbiakban igazolni fogjuk, ez a vonzateszt olyan bővítményeket is vonzatként kategorizál, melyeket egyéb tulajdonságaik alapján inkább szabad határozónak tartunk.

Komlósy szerint *-tól* esetragos főnév bizonyos igék mellett lehet Természeti erő thematikus szerepű bővítmény:

(5) A hordó szétrobbant a keletkező gázoktól.

(6) János tántorgott a bortól.

Az ilyen igéknek közös tulajdonsága, hogy nem ágens alanyúak. Az alábbi példában azonban azt látjuk, hogy tetszőleges ágenses igének is lehet *-tól* esetragos bővítménye, ha az ágenses igét egy olyan bővítmény módosítja, ami az ige által leírt cselekvés ige nem szándékos aspektusát emeli ki:

(7) Dani lassan fizetett a gyógyszertől.

A fenti példamondatban a *gyógyszertől* bővítmény azért fordulhat elő, mert az egyébként ágenses *fizetett* igét egy fókuszban lévő szabad határozó is módosítja. Ahogy É. Kiss (2003: 40) is leírja, a + fókusz jegyű összetevők szemantikailag azonosító operátorként funkcionálnak, így a VP fölött egy újabb, fölötte predikátumot képeznek. A fölötte predikátum ebben az esetben azal egészíti ki az eredetileg ágenses ige jelentését, hogy az általa kifejezett cselekvés milyen módon történt. A fizikai okságot jelentő *-tól* ragos NP így már megjelenhet a mondatban, hiszen nem az ágenses ige által jelölt predikátummal van oksági viszonyban, hanem a fölérendelt predikátummal. A fenti mondatban tehát a *gyógyszertől* szabad határozó jelentése arra utal, hogy a fizetési esemény miért történt lassan.

Az alábbi példamondat azt szemlélteti, hogy fókusz nélküli mondatban az ágenses ige mellé nem tehető ki *-tól* ragos, ok szerepű főnévi csoport. A *fizetett* ige mellett a *gyógyszertől* tehát nem lehet vonzat, hanem olyan szabad határozó, melyet a *lassan* megjelenése engedélyez.

(8) *Dani fizetett a gyógyszertől.

A 2. vonzatpróba alapján azt kéne tehát mondanunk, hogy a *fizetett*-nek vonzata a *lassan*.

A fenti előfeltevésekre visszatérve, a *lassan fizetett* más típusú tényálásra kell, hogy vonatkozzon, mint a *fizetett* (hiszen az egyik szabad határo-

zója lehet ablativusi NP, a másiké nem). Ekkor viszont megdőlni látszik az az előfeltevés, hogy szigorúan a vonzatok azok, amik a szituáció típusát módosítják. Hiszen itt egy szabad bővítmény (*lassan*) az, ami más szabad határozót (*a gyógyszeről*) engedélyez. Így alátámasztottuk az (i) állítást, miszerint nem állja meg a helyét, hogy a szabad határozók kizárólag a proposíciók külső koordinátáiként szolgálnának, míg a vonzatok azok, amelyek a régens által leírt tényállás típusát módosítják.

A 2. vonzatpróba kapcsán tehát megállapíthatjuk, hogy a disztribúciós teszt egyes esetekben hibás eredményt ad, feltehetően azért, mert a teszt mögötti szemantikai bázis nem tartható.

(9) TÍPUS NEM VÁLTOZTATÓ FAKULTATÍV VONZATOK
— a harmadik vonzatpróba:

A régens ugyanolyan tényállást jelölő, de vonzattalan szóval való felcserélése elrontja a mondatot. Vagyis:

„Amennyiben egy X szó és egy bővítmény viszonyát vizsgálva találunk olyan Y szót, amely

- (a) rendszeresen helyettesítheti az X + bővítmény egységet
 - (b) a bővítményt nem tartalmazó mondatokban rendszeresen helyettesítheti X-et, de
 - (c) a bővítményt is tartalmazó mondatokban nem válthatja fel X-et,
- akkor a kérdéses bővítményt X szó vonzatának kell minősítenünk.”

(Komlósy 1992 : 320)

Komlósy példáival illusztrálva:

- (10) a. Mindannyian órákon át csodálkoztunk az eredményen.
b. Mindannyian órákon át csodálkoztunk.

A 3. vonzatpróba alapján az *eredményen-t* a *csodálkoztunk* vonzatának kell tartanunk, hiszen más olyan régens, amelyek hasonló típusú tényállásokat jelölnek, nem engedélyezik—azonos jelentéssel—a superessivusi összetevő megjelenését a mondatban

- (11) Mindannyian viháncoltunk/unatkoztunk *az eredményen.

Komlósy szerint ha az *eredményen* adjunktum lenne, akkor egy ilyen típusú helyettesítés nem ronthatná el a mondatot.

Fontos kiemelni, hogy ennek a vonzatpróbának valóban előfeltevése az, hogy a két régens azonos típusú tényállásra referáljon, hiszen enélkül a kitétel nélkül az időhatározók is átmennének a teszten. Például, ha feltesszük, hogy az *ebédel* és a *megebédel* ugyanolyan tényállástípusba tartozó eseményeket jelölnek, a harmadik vonzatpróba alapján azt kapjuk, hogy az alábbi mondatokban szereplő *fél óráig az ebédel* ige vonzatának lesz tekinthető:

- (12) a. János fél óráig ebédel.
b. János ebédel.
c. János *fél óráig megebédel.

Így tehát ezen vonzatpróba alkalmazásából egyértelműen látszik, hogy figyelembe kell venni a tényállástípusokat a vonzatok meghatározása során, ezért ezen a ponton felmerül a már említett (ii) nehézség, miszerint nem világos, milyen alapon mondhatjuk, hogy két régens ugyanabba a tényállástípusba tartozó eseményre referál. Komlósy a fenti példák esetében kizárólag a régens aspektuális egyezését veszi figyelembe, de a 2. vonzatpróba kapcsán már megmutattuk, hogy ez nem elégséges, hiszen — a szabad határozók disztribúciója alapján — a *lassan fizetett* és a *fizetett* is különböző tényállásra utal.

A vonzatpróbák kapcsán azt látjuk tehát, hogy mivel kizárólag formai elemekre kívánnak támaszkodni, az „azonos típusú tényállás” fogalmát pusztán disztribúciós kritériumokkal akarják megragadni. Mivel Komlósy szerint azok az azonos típusú tényállások, amelyek azonos típusú szabad határozókkal módosíthatók, szükség lenne a szabad határozók kimerítő leírására is.

Másrészről az „azonos típusú tényállás” fogalmát szemantikailag is megragadhatjuk, olyan módon, hogy a régensket jelentéskomponenseik, azaz *metapredikátumok* alapján osztályokba soroljuk. Így akkor mondhatnánk, hogy két régens ugyanarra a tényállástípusra referál, ha bizonyos metapredikátumok alapján egy osztályba sorolhatjuk őket. A metapredikátumokkal szemben azonban elvárás, hogy nyelvészetiileg motiváltak legyenek. Kérdés, hogy ez milyen eszközökkel biztosítható. Az alábbiakban Levin (1993) megközelítését ismertetjük, amelynek egyik célja a vonzatkeret-alternációkért felelős metapredikátumok feltérképezése.

4. A metapredikátumokról

Levin munkájának fő célkitűzése az, hogy számot adjon az igei argumentum-szerkezet realizációjáról. Mivel szerinte az ige jelentése nagymértékben meghatározza az ige viselkedését, főleg az igei argumentumok kifejezése és interpretációja vonatkozásában, azt állítja, hogy azok az igék, amelyek bizonyos esetekben hasonló viselkedést mutatnak, azonos jelentéskomponensekkel kell, hogy rendelkezzenek.

A fenti állítást az alábbi példával szemlélteti:

A *break*, *cut*, *hit*, *touch* igéket vizsgálva azt látjuk, hogy mind a négy ige kétargumentumú, amelyek közül az egyik alanyként, a másik tárgyként realizálódik:

- (13) Margaret cut the bread.
- (14) Janet broke the vase.
- (15) Terry touched the cat.
- (16) Carla hit the door.

Azt tapasztaljuk azonban, hogy a fenti igék igencsak eltérően viselkednek abból a szempontból, hogy milyen vonzatkeret-alternációkban vehetnek részt. A mediális-inchoatív alternációban csak a *cut* és a *break* jelenhet meg:

- (17) The bread cuts easily.
- (18) The crystal vases break easily.
- (19) *Cats touch easily.
- (20) *Door frames hit easily.

Levin még két vonzatkeret-típust vizsgál: az egyik a konatív konstrukció, amelyben a *cut* és a *hit* szerepelhet, a *break* és a *touch* igék nem. Például:

- (21) Margaret cut at the bread.
- (22) *Terry touched at the cat.

A harmadik alternációban pedig csak a *break* nem vesz részt:

- (23) Margaret cut Bill's arm.
- (24) Margaret cut Bill on the arm.

De:

- (25) Janet broke Bill's finger.
(26) *Janet broke Bill on the finger.

A fenti példák azt mutatják tehát, hogy a *break*, *cut*, *hit*, *touch* igék mindegyike másképpen viselkedik abból a szempontból, hogy milyen alternációkban vesznek részt. Levin Fillmore (1970), Guerssel et al. (1985) és Hale – Keyser (1986, 1987) alapján azt állítja, hogy azok az igék, amelyek a felsorolt négy minta valamelyikét mutatják, nemcsak szintaktikai tulajdonságokban osztoznak az itt felsorolt négy ige közül a megfelelővel, hanem bizonyos jelentéskomponensekben is. Vagyis a vonzatkeret-változások érzékenyek az ige jelentésére. Levin szerint a *cut*, *hit* és *touch* jelentésében közös elem az ÉRINTKEZÉS.⁶

A konatív konstrukcióban azok az igék jelenhetnek meg, amelyek magukban foglalják a MOZGÁS jelentéskomponenst is. Ez az oka annak, hogy a *touch* nem vehet részt a konatív alternációban, hiszen a *touch* kizárólag az ÉRINTKEZÉST foglalja magában. Levin szerint a mediális-inchoatív alternációért az ÁLLAPOTVÁLTOZÁS-OKOZÁS jelentéskomponens a felelős. Így tehát az, hogy ez a szemantikai komponens nem található meg a *hit* és a *touch* igékben, magyarázatul szolgál arra, hogy ezek az igék miért nem vehetnek részt a szóban forgó alternációban.

Összefoglalva: Levin az argumentumszerkezet megvalósulásáról kíván számot adni. Feltételezi, hogy az argumentumrealizációt a régens szemantikai tulajdonságai — a metapredikátumok — határozzák meg. Azt, hogy az igei jelentést leíró metapredikátumok motiváltak legyenek, az biztosítja, hogy szisztematikus vonzatkeret alternációkból indul ki. Vagyis azt feltételezi, hogy azok az igék, amelyek az argumentumaik realizálásában ugyanúgy viselkednek, azonos jelentéskomponensekkel rendelkeznek, azaz közös metapredikátumokkal jellemezhetőek. Levin végső célja a szintaktikailag releváns — a vonzatkeret-alternációkért felelős — metapredikátumok megállapítása a hasonló szintaktikai viselkedést mutató igeosztályok vizsgálatán keresztül.

⁶ Levin hangsúlyozza, hogy bár általában a *break*-et úgy használjuk, mint ami magában foglalja az ÉRINTKEZÉST, ez a jelentéskomponens mégsem az ige szükségszerű szemantikai komponense. Az állítás alátámasztására független bizonyítékokat is felhoz, de ezeket most nem részletezzük.

A fenti elméletet elfogadva lehetségesnek látszik az *azonos típusú tényállásokat* szemantikai alapon is meghatározni. Akkor mondhatjuk, hogy két régens azonos típusú tényállásra referál, ha a szintaktikai szempontból releváns metapredikátumaik megegyeznek.

Fontos azonban megjegyezni, hogy míg az angolra léteznek megbízható vonzatesztek,⁷ és így a vonzatok meghatározottsága miatt lehetséges a vonzatkeret-alternációkra támaszkodni, addig magyarban nem lehet kizárni a vizsgálódásból a szabad határozókat sem.

Így visszakanyarodtunk oda, hogy elkerülhetetlennek látszik az, hogy számot adjunk a szabad határozókról, hiszen ha szintaktikailag szeretnénk meghatározni az *azonos típusú tényállásokat*, Komlósy szerint a szabad határozók disztribúciójára kell támaszkodnunk, míg ha szemantikailag — metapredikátumok segítségével — kívánjuk megadni, hogy mely igék referálnak azonos típusú tényállásokra, szintén figyelembe kell vennünk a szabad határozók egyes predikátumok melletti alternációit.

5. Thematikusan kötött és szabad vonzatok

A 2. részből már kiderült, hogy Komlósy elfogadja azt a széles körben vallott nézetet, amely szerint az argumentumok szintaktikai megvalósulását a tematikus szerepek határozzák meg. Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy milyen problémákat vethet fel a vonzatok lehetséges tematikus szerepeik alapján való elkülönítése.

Komlósy a vonzatokat három csoportba sorolja. Az első csoportba a tematikusan szabad vonzatok tartoznak. A tematikusan szabad vonzatok különböző tematikus szerepű argumentumokat fejezhetnek ki. Tipikusan ilyen vonzatok az alany és a tárgy. A tematikusan szabad vonzatok szerkezeti esetet kapnak. A következő osztályba a tematikusan kötött vonzatok tartoznak. Ezeknek a vonzatoknak az ige csak a tematikus szerepét írja elő, a viszonyító elem (esetrag, névutó) formáját nem. Ezek a bővítmények inherens esetet kapnak. Thematikusan kötött vonzat például a *lakik* vonzataként megjelenő *valahol*. A tematikusan kötött vonzatok fontos tulajdonsága, hogy a főnévi csoporton megjelenő esetragnak van saját jelentése. Végül a harmadik csoportot a címkézett vonzatok alkotják. A címkézett vonzatok

⁷ Például Radford (1988).

esetragját — annak ellenére, hogy nem a thematikus szabad szintaktikai funkciók valamelyikét hordozzák — nem jelöltjük thematikus szerepe határozza meg, hanem régensük azt egyedileg írja elő számukra. Erre példa a *festményben a gyönyörködik a festményben* frázisban.

A fenti vonzattípusok megkülönböztetése kapcsán az alábbi nehézség merül fel.

Az alany és a tárgy esetragjai strukturális esetek: nem az ige osztja ki őket, hanem a szintaktikai szerkezethez kötődnek. Ezzel szemben a thematikus kötött vonzatok esetragjai inherens esetek, ami azt jelenti, hogy az ige a thematikus szerepekkel együtt osztja ki őket. Ugyanakkor az első vonzatpróbánál már láttuk, hogy Komlósy szerint — a magyarban legalábbis — ha egy bővítmény kötelező, akkor biztos, hogy vonzat. Akkor mondhatjuk egy összetevőre, hogy kötelező, ha a régens megköveteli a jelenlétét a mondatban. Azt állítjuk, hogy mivel a régens az, ami előírja, hogy legyen-e alanya, tárgya, egyéb vonzata, és ezek mindegyike az ige szemantikai argumentumainak realizációi, nem jogos az a megkülönböztetés, amely az alanyt és a tárgyat elkülöníti a többi vonzattól abból a szempontból, hogy melyik hányféle thematikus szerepet vehet fel. Kicsit másképpen megfogalmazva: a thematikus szabad és thematikus kötött vonzatok definíciói két diszjunkt vonzattípust kívánnak leírni, de míg a thematikus szabad vonzatokról pusztán szintaktikai funkciójuk alapján, az *igéktől függetlenül* állítjuk, hogy thematikus szabadok, addig a thematikus kötött vonzatokról mindig egy konkrét ige mellett állítjuk, hogy thematikus kötöttek. Egy igei lexikai tételben minden vonzat thematikus kötött, hiszen mindegyiknek kell thematikus szerepet kapnia.

A vonzaton megjelenő esetragok szempontjából a thematikus szabadság azt jelenti, hogy az esetraggal jelölt vonzat, azaz az alany- és tárgyesetű NP különféle thematikus szerepeket hordozhat. Ugyanez igaz a thematikus kötött vonzatok esetragjaira is, ha az igétől függetlenül vizsgáljuk őket. Az alábbi két, instrumentum esetraggal rendelkező vonzat például különböző thematikus szerepeket visel:

- (27) János sakkozott Marival.
- (28) János levágta a fűvet az ollóval.

Tehát a fenti példamondatok alapján mondhatjuk, hogy nemcsak a nominatívusi és accusatívusi, hanem az instrumentális esetrag is tematikusan szabad szintaktikai funkciót jelöl, s így minden olyan esetrag, amely több fajta tematikus szerepet kódolhat.

A tematikus szabadság—akárcsak a címkézetttség—valójában azt az intuíciót kódolja, hogy az esetragnak nem tulajdonítunk önálló jelentést a szerkezetben. Azt gondoljuk azonban, hogy nem egyértelmű, hogy egy esetrag mikor rendelkezik jelentéssel. A *-val* esetragot figyelembe véve azt látjuk, hogy az intuitíve neki tulajdonított az eszköz- és a társhatározói jelentés mellett jelölhet mértéket (*csökkent, növel vmit vmivel*), állapotváltozás okát (*idegesít, felvidít, megsért vkit vmivel*) is. A társ- és eszközhatározói értelmezés közti választás elsősorban azon múlik, hogy a ragot viselő NP élőlényt jelöl-e. A főnévi csoport speciális szemantikai és/vagy szintaktikai tulajdonságai azonban módhatározói értelmezést is lehetővé tesznek a *-val* raggal: *vki csinál vmit tiszta szívvel/lelkesedéssel/üres kézzel*. Hogyan dönthetjük el, hogy a fenti esetekben mikor írja elő formailag a predikátum a *-val* esetrag mint viszonyító elem használatát, és mikor szelektálja a bővítménycsoportot pusztán szemantikai szerep alapján? Más szavakkal: milyen tesztekkel dönthetjük el, hogy melyek a címkézett vonzatok és melyek tematikusan kötöttek? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához tisztázni kell annak feltételeit, hogy mikor mondhatjuk, hogy az esetrag önálló jelentéssel járul hozzá a szerkezet jelentéséhez. Erre teszünk kísérletet a következő fejezetben.

6. Vonzatok és szabad határozók megkülönböztetése jelentéskompozicionalitás alapján

Már felmerült a kérdés, hogy milyen tesztek alapján különíthetjük el a vonzatokat a szabad határozóktól, ha a vonzateszteket sem használhatjuk kielégítően a szabad határozók disztribúciójának ismerete nélkül. Olyan tulajdonságokat kell tehát találnunk, melyek csak a szabad határozókra jellemzőek, és—legyenek akár szintaktikai, akár szemantikai természetűek—közvetlenül hozzáférhetőek és tesztelhetőek.

A következőkben láthatjuk, hogy a szabad határozóknak tulajdonított két legfontosabb jellemző, a kompozicionalitás és a produktivitás nem független egymástól, de közülük csak a kompozicionalitás tűnik tesztelhetőnek.

Komlósy szerint a szabad határozók szemantikai szinten propozíció kategóriájú egységeket vesznek fel argumentumként, és külön réteggként rakódnak az ige jelentésére, így annak saját jelentését (és a szemantikai argumentumaikkal való relációt) csak kívülről módosítják. Ez a tulajdonság nem látszik a magyar mondat felszíni szerkezetén, hiszen ha el is fogadjuk, hogy a szemantikai argumentumok előbb csatlakoznak az igehez, a felszíni sorrendben a szabad határozók akkor is az ige és a vonzatai közé ékelődhetnek.

A vonzatok és a szabad határozók közti alapvető szintaktikai különbség a produktivásban rejlik: míg a szabad határozókat produktív, általános szintaktikai szabályok kapcsolják az igehez, addig a vonzatok az ige lexikai tételéhez kötődnek. Természetesen ez sem olyan különbség, ami a magyar felszíni mondat szerkezetéből látszik. Ennél nagyobb problémát jelent azonban, hogy a produktivás alapján a bővítmények nem oszthatók egyértelműen két csoportra, hanem egy skálán helyezkednek el. Tipikusan szabad határozónak szokás tartani az időhatározókat, de tudjuk, hogy bizonyos típusú időhatározók csak bizonyos típusú predikátumokkal kompatibilisek: az igei aspektus befolyásolja az időhatározók szelekcióját. A befejezett aspektusról pedig tudjuk, hogy a magyarban — legalábbis egyes esetekben — az ige lexikai tulajdonsága.⁸ Az *-ért* ragos, célhatározói szerepű főnévi csoportról szintén azt tartják, hogy nem része az ige szemantikai argumentumszerkezetének, hanem szabad határozó. Mégsem használható szabadon: azt tapasztaljuk, hogy csak ágenses, azon belül is szándékosan cselekvő alanyú igeekhez kapcsolódhat (pl. *János tanul/fut/dolgozik a jutalomért*, de **János megbotlik/felébred a jutalomért*). A szabad határozók megjelenését tehát — különböző szinten — befolyásolja az ige valamilyen szemantikai jellegű tulajdonsága, azaz csak megszorított csoportok mellett használhatók produktívan. Ez igaz lehet azonban hagyományosan inkább vonzatnak tartott bővítményekre is. Például a mozzanatos, állapotváltozást kifejező igei csoportja mellett *-ra* esetraggal megjelenhet a változás oka: *felriad/felkacag/felébred vmire*. Ugyanez az esetrág egy másik ige csoport mellett egy másik szemantikai szerepet betöltő bővítményt jelölhet: *alapoz, apellál, épít, támaszkodik vmire*. Kérdés, hogy milyen alapon tarthatjuk produktívabbnak a bővítmény megjelenését az első két ige csoport mellett: vajon például a szándékos cselekvő alanyú igei szemantikailag megalapozottabb igeosztályt képeznek, mint a mozza-

⁸ Kiefer (2000 : 10.1.6. fejezet).

natos állapotváltozást kifejező igék? Valójában inkább amiatt tűnik az idő- és célhatározói bővítmény szabad határozónak, mert felismerjük benne az esetragnak tulajdonítható önálló jelentést, míg *-ra* toldaléknak a fenti két jelentés közül egyiket sem szoktuk igéktől függetlenül tulajdonítani.

Az esetragok nyilvánvalóan rendelkezhetnek saját jelentéssel, hiszen ez feltétele annak, hogy a szabad határozók funkcióját jelölhessék, mert ezt nem a predikátum lexikai tétele definiálja. Meglátásunk szerint az esetrag jelentése az a szemantikai reláció, mely a ragot viselő, szabad határozó szerepű névszó és a predikátum között fennáll. Ez a reláció azonban nem minden esetben olyan transzparens, mint például az időhatározói szerepű *-kor* vagy a helyhatározó szerepű *-ban* esetében. Feltételezhetjük, hogy azok a szabad határozók, melyek nem jelenhetnek meg minden predikátum mellett, azért nem lehetnek teljesen produktívak, mert az esetrag jelentése, vagyis a szemantikai reláció bizonyos esetekben nem összeegyeztethető a predikátum jelentésével (például időhatározó szerepű bővítmény *-ra* raggal nem járulhat olyan predikátumhoz, melynek nincs befejezettséget kifejező jelentéskomponense).⁹ Ezzel szemben azok a predikátumcsoportok, melyek megengedik bizonyos esetraggal kifejezett szabad határozók jelenlétét, egy (vagy több) olyan jelentéskomponensben osztoznak, amely kompatibilis az esetraggal kifejezett szemantikai relációval. Ezeket a jelentéskomponenseket Levinhez hasonlóan metapredikátumnak nevezzük. A metapredikátumokkal jellemzett igecsoportok tehát a magyarban szintaktikai hasonlóságot mutatnak a szabad határozókkal való módosíthatóság szempontjából. (Ebből a szempontból a mi predikátumosztályaink és a Komlósynál szereplő *azonos tényállást kifejező predikátumosztályok* rokon fogalmak).

A legtipikusabban szabad határozónak tartott bővítmények, vagyis az idő- és helyhatározók megjelenését nagyon általános metapredikátum teszi lehetővé, mely az igék többségének a jelentésében megtalálható, míg a skálán a másik véglet felé haladva egyre szűkebb csoportokat kijelölő metapredikátumokat találunk (pl. állapotváltozás okozása, mennyiségi változás). Mivel láttuk, hogy még a legtipikusabb szabad határozókra sem jellemző a teljes produktivitás, azaz leírásukhoz mindenképpen szükséges, hogy meghatározzuk azt a predikátumcsoportot, amely mellett előfordulhatnak, ezért szabad határozónak tekintünk minden olyan bővítményt, amely egy meta-

⁹ Például: *Három órára elolvastuk a cikket vs. *Három órára olvasgattuk a cikket.*

predikátummal jellemezhető igecsoport tagjai mellett megjelenhet, és az igével olyan összetevőt alkot, melynek jelentése kompozicionálisan előáll a szabad határozó szerepű névszó, az esetrag, valamint az ige jelentéséből. Ezzel szemben vonzatnak azt a bővítményt tekintjük, aminek megjelenését nem lehet igeosztályhoz kötni, a rajta megjelenő esetragnak nem tulajdonítható jelentés (vagyis nem kódolhatja ugyanazt a szemantikai relációt egy meta-predikátummal jellemezhető osztály igéi mellett), így kompozicionális szemantika helyett az ige lexikai tétele egyedül felel a bővítmény és az ige közti szemantikai relációért.

Ez a megközelítés azzal a következménnyel jár, hogy egyformán szabad határozóként kezeljük a mozzanatos, állapotváltozást kifejező igék csoportja (*felriad, felnevet*) mellett *-ra* esetraggal megjelenő névszókat, valamint a befejezett cselekvést jelentő igék melletti *-ig* ragos időhatározókat. A két csoport között valóban nem tételezünk minőségi különbséget, csupán a predikátumosztályokba tartozó igék mennyiségében térnek el.

A produktivitást is a kompozicionalitáson keresztül definiáljuk: produktív szabály az, ami egy metapredikátummal jellemzett igeosztályra vonatkozik, szemben a vonzatok megjelenését lehetővé tevő lexikai szabályokkal. A vonzatok köre ezáltal jelentősen leszűkül.

A szemantikai metapredikátumok létét — ahogy Levinnél is láttuk — természetesen független (morfo)szintaktikai tesztekkel is igazolni kell, hiszen ha csak egy-egy típusú bővítmény jelenlétével támasztanánk alá a bővítmény megjelenését lehetővé tevő igeosztály meglétét, definíciónk körben forgó lenne. A mentális állapotváltozást jelentő predikátumosztályt (*megleپődik, elszomorodik, felvidul*) például az jellemezi, hogy igéi mellett megjelenhet egy *ok* szerepű szabad határozó, és részt vesznek az alábbi alternációkban:

- (29) Mari megleپődött/elszomorodott/felvidult a hírtől.
- (30) A hír meglepte/elszomorította/felvidította Marit.
- (31) János meglepte/elszomorította/felvidította Marit a hírrel.

A fentiekben arra tettünk kísérletet, hogy a szemantikai kompozicionalitás segítségével határozzuk meg a szabad határozók fogalmát. Azt állítjuk, hogy a kompozicionális szerkezetekben a bővítmény esetragja saját jelentésével járul hozzá a szerkezet jelentéséhez. Véleményünk szerint az ige és a bővít-

mény szintaktikai viszonyának típusát (azaz a vonzat-, illetve szabad határozói viszonyt) kizárólag az a szempont határozza meg, hogy a bővítmény esetragjának van-e jelentése a szerkezetben. A Komlósy által címkézett vonzatnak nevezett bővítmények csoportja, melyeknek az ige mind a tematikus szerepét, mind a formáját előírja, egybeesik az általunk vonzatnak tartott bővítmények csoportjával, hiszen ezekről mi is azt állítjuk, hogy esetragjukkal együtt szemantikai szerepüket is az ige írja elő. Másrészt a tematikusan kötött vonzatok kategóriája egybeesik a szabad határozókéval, hiszen éppen a viszonyító elem tartalmassága alapján állítjuk róluk, hogy nem vonzatai az ige-nek.

7. Összefoglalás

A cikkben a vonzatok és a szabad határozók egy újfajta megközelítésére tettünk javaslatot. Megmutattuk, hogy a vonzatok hagyományos meghatározásai előfeltételezik a szabad határozók kimerítő leírását és így a szabad határozók definiálása elsődleges a vonzatokéhoz képest. Ezért a vonzatok és szabad határozók elkülönítésekor az jelenti a fő problémát, hogy hogyan adjunk számot a szabad határozókról. Jelen írás fő célja annak alátámasztása volt, hogy a szabad határozók elsődleges jellemzője a *kompozicionalitás*. Amellett érveltünk, hogy a szabad határozók hagyományos kritériumai, mint például az, hogy ezek az összetevők referálnak az ige által jelölt esemény „külső koordinátáira”, valamint az, hogy a szabad határozók — szemben a vonzatokkal — teljesen produktív szabályokkal kapcsolódnak az igehez, problémásak. Így tehát szabad határozónak tekintünk minden olyan főnévi csoportot, ahol a főnévi csoport fején megjelenő esetrag rendelkezik jelentéssel. Ezzel szemben azok a konstituensek vonzatok, ahol az esetrag nem rendelkezik jelentéssel. Az esetrag jelentését a főnévi csoport és a releváns predikátumosztály elemei között fennálló szemantikai viszonyként definiáltuk. Így tehát az általunk javasolt definíció nyomán jelentősen bővült a szabad határozók köre és el kellett vetnünk azt a prekoncepciót, miszerint a szintaktikai funkciók pusztán formai alapon meghatározhatók.

Hivatkozások

- É. Kiss Katalin. 2003. Mondattan. In: É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc és Siptár Péter. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 15–184.
- Fillmore, Charles J. 1970. The grammar of hitting and breaking. In: R. Jacobs és P. Rosenbaum (szerk.). *Readings in English Transformational Grammar*. Ginn and Company, Waltham MA. 120–133.
- Guerssel, Mohamed, Kenneth Hale, Mary Laughren, Beth Levin és Josie White Eagle. 1985. *A cross-linguistic study of transitivity alternations (Papers from the Parasession on Causatives and Agentivity, CLS 21)*. Chicago Linguistic Society, Chicago.
- Hale, Kenneth és Samuel Jay Keyser. 1986. *Some transitivity alternations in English (Lexicon project working paper 7)*. MIT Press, Cambridge MA.
- Hale, Kenneth és Samuel Jay Keyser. 1987. *A view from the middle (Lexicon project working paper 10)*. MIT Press, Cambridge MA.
- Kálmán László. 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához VI.)*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- Komlósy András. 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.). *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–527.
- Levin, Beth. 1993. *English verb classes and alternations. A preliminary investigation*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Radford, Andrew. 1988. *Transformational grammar. A first course*. Cambridge University Press, Cambridge.